

Исаев Кусеин

БААТЫРЫ БОЛБОЙ ЭЛ БОЛБОЙТ

Isaev Kusein

ЛЮБОЙ НАРОД ИМЕЕТ СВОИХ ГЕРОЕВ

«Адилет ак жүрөктүү,

баатыр адам-бардык элге ардактуу

болгон абдан»

Жусуп Баласагын

УДК: 908.1/56

В условиях свободного Кыргызстана необходимо полное обновление общества, перестроить все его сферы. Политика социализации и демократизации общества начали давать хорошие плоды.

In the free Kyrgyzstan needs a complete renewal of society, to rebuild in every area. The policy of socialization and democratization of the society began to give good results.

Кыргызстанды азаттыктын шартында толук жаңылоо, коомдук турмуштун бардык чөйрөсүн түп-тамырынан бери кайра куруу жана демократиялаштыруу, социалдаштыруу саясаты биздин элге да оң таасирин тийгизе баштады. Жоголуп бараткан эң бай жана кызыктуу тарыхыбыз, Манасыбыз, ишенимибиз, маданиятыбыз, тилибиз, рух дөөлөтүбүз, акыл-эсибиз калыбына келүү тилкесине түшкөндөй болдук.

Азыркы муун элибиздин чыныгы абалын туюп, калк катары калыбына келтирүүгө чечкиндүү жана жигердүү чараларды көрө алабы? Маселенин түйүнү ушунда жатат. Бул үчүн менимче ар бир атуул жок дегенде эки суроого толук жана илимий жактан ар тараптан негизделген жооп алышы керек. Биринчиси, биз ким элек, ким болдук? Кайда кантип барабыз? Экинчиси, канткенде жана эмнелердин негизинде элибиз кошуна калк менен тең ата өнөк болуп, азыркы цивилизацияланган, ааламдашкан доордун деңгээлинде эркин, акыйкаттуу жана тууганчылык турмушта өмүр сүрө алат?

Албетте, бул суроолор жөнөкөй угулганы менен татаал, көп жактуу жана узун. Буларга жооп берем деш, биз тараптан бечелдик болоор. “Көп түкүрсө көл болот” деген элибиздин нускалуу сөзүн эске алып, баарылап киришсек, калктын тарыхын, руханий маданиятын жалпы чындыкка жакындатууга болот. Улуу дайра булактан куралган сыяктуу, улуу иш да майда иштен башталат эмеспи.

Кыргыз эли карт тарыхтын ар бир барагын кызыктуу жана баатырлык окуялар менен толтура тургандай татыктуу өмүр сүрүп келген. Кеп анын өзүнүн мамлекеттүүлүгү, көз каранды эместиги, азаттыгы, турмуштагы эркиндик, адилеттик үчүн тынымсыз күрөшү жөнүндө болуп жатат. Элдин

эрдик, баатырдык өмүрү, жазмасын жоготуп койгондон кийин, жипке шуру тизгендей тизмектештирип санжыра, жомок, эпос жана макал-лакап түрүндө муундан-муунга осуят катары оозеки өтүп келген эмеспи. Бирок, акыркы 80 жыл элдин руханий дүйнөсүнө чоң, калыбына келтиргис зыян тийгизди. “А” деген арипти үйрөнүп, жалпы баарыбыз окуганды үйрөнгөнүбүз менен руханий деңгээлибиз, акыл-эсибиз жана адеп-ахлахыбыз абдан бөксөрдү.

Өзгөчө элдин тарыхына кеткен доону толук элестетүү кыйын. Ал абдан жылмаланып, “таптык көз караштын” калыбына салынып, жалган идеологияга баш ийдирилген, тамтыгы кеткенче тебеленген. Натыйжада тарыхтан жандуу баатырлар кетип, абдан идеологиялаштырылган партиялык кызматкерлер сөрөйлөрдүн тар жана догматикалык кызыкчылыгына кызмат өтөп калган. Мисалы, 1980-жылдарда даярдалып басылган “Кыргыз тарыхынын” экинчи томун алып көрүңүзчү. Бир канча жүз жыл душман ээлеп жаткан жерин кыргыздар бошоткондугу жөнүндө бир да баатырдын ысымы келтирилген эмес. Бул туурабы? Туура эмес. Кыргыздардын XII-XIII кылымдагы тарыхы бүт бойдон басып алуучуларга каршы күрөшкө толгон. Ошого жараша балдарын тарбиялоо, оюн-шоокторду уюштуруу жана башкалар душманды жеңүүнүн амалдарын үйрөнүүгө багытталган. “Уул болсо шок болсун” деген философиянын негизинде балдарын эркин шартта баатырлыкка, эр жүрөктүүлүккө үйрөткөн. “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген мазмундуу макал да ошол шарттарда чыкса керек. Баатырдыкты баяндаган эл жомокторунун дээрлик көпчүлүгү болгон иштердин негизинде айтылган.

Кыргыз эли миндеген жылдар бою жоокерчилик заманда жашашып (санжырачы-тарыхчы Тоголок Молдонун (Байымбеттин) жазгандарына караганда) Алтайда турганда үч жүз жыл хандык доорун сүрүп өткөргөн. Хандары мамлекеттен мамлекетке өкүм жүргүзгөн. Бул элден хандык өксө болгон эмес. Бул үч жүз жылдын ичинде кыргыз душманын басып алган. Бастырган эмес. Кыргыз эли өзүлөрү бай, өлкөсү кең эл келген. Эл ичинде карып, жетим, жесирге кайрымдуу, ырайымдуу эл

болгон. Ошол кездеги кыргыздын жигиттери өрттөн кайтпаган, жоодон качпаган баатыр эле, ошого жараша жоо-жарактары болгон. Аларды мындай күткөн. Башына туулга деген темир кийген, үстүнө кийгени тор темирден торгой көз бадана соот болгон. Чыканактан тартып колдоруна карыпжын деген темир болгон. Көкүрөгүн кармаган чараина деген, белин бекиткен белдемчи кыяк деген темир жарактары болгон. Бул жарактардын сыртында душман аткан окту тосо турган темирден калканы болгон. Бул жоо-жарактарын кийип, топчуланып, үпчүлөнүп кандай каршылашкан душманына киргенде да качкан эмес. Бул кыргыз элине башкүндөн эле баатырдык алып келген. Жоо-жарак, шайман-куралдары жок адамды адам санында көргөн эмес. “Жараксыз жигиттен кайраттуу катын жакшы”, деген. Ушундай жоо-жарактары болуп, баатырча темир кийимдерди кийген жоокерди жүздөгөн, миндеген аскер да жеңе албагандыгын, 2006-жылы чагатай тилинен азыркы кыргыз тилине которулган Магзуинин (Зиябидин Максым) “Фархана хандарынын тарыхы” деген китептеги Шералы хандын улуу уулу баатыр Адырахманбектин Кудайархандын баатыр өз уулдарынын, мисалы, XIX кылымда да кыргыздын байыркы жоо-жарактарынын жарамдуулугун, ылайыктуулугун айгинелейт.

Кыргыздар гүлдөткөн миндеген жылдар бою Евразиянын кең мейкиндигинде көчмөндөр цивилизациясынын өзөгүн – баатыр жүрүм-турум, баатыр жашоо-ыңгайы, баатыр философия түзгөн. Мына ушундай цивилизацияда жашаган, нечен аймактарды баатырлаган, нечен кылымдардын кыртышын оодарган, кыргыз элинин баатырлык бай турмушу, каада-салты, элдин рух-дөөлөтү талкаланбаган моло таштын бетинде, аска боюна чегилип жазылган жазмаларда, сүрөттөрдө, көркөм сөз кайрыктарында жашап келет. Азыр “Манас” баш болгон эпостордон баштап, бир кайрак макал-лакаптарга, оймо-чиймелерге, комуз күүлөргө чейин кыргыз элинин бүтүндөй бүкүлү эл тагдыры, нарк-насили, дүйнө тааным, таалим-тарбиясы сиңирлип, чагылдырылып уюп калган. Биз өзүбүздүн рух башатыбызды, тарых булагыбызды, каада-салтыбызда мына ошол көркөм дүйнөдөн табарыбыз бышык. Айтылгандын баары кыргыздын баатырларды тарбиялоо, сактоо салтына толук тиешелүү.

Кыргыздын философиясында: “Баатыр алтоо, бай төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул тогуз” – деген макал Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы” деген китебинде берилген, ошондой эле баатыр жөнүндөгү макал кыргызча-орусча сөздүктө да жарыяланган. Мен макаланын максатына ылайык кыргыздын “баатыр” жөнүндөгү ой-толгоосуна жана макалдарына окуучулардын көңүлүн бурмакчымын. **Биринчи баатыр** – “адамдын шери”. Октон-чоктон кайтпастан, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо миң киши болсо да жалтанбастан тоодон

кулаган таштай чимирилип жалгыз качырып, күндүз менен түн болсун, тоо улуусу, аң-кемерди көзгө илбестен жоого тийип, жоону кайта аралап, сайышып, быгы-чытын чыгарып качырат же өзү талкаланат. Мындай баатырларды “Адам шери” деп атаган. Мындай баатырлар кыргыздын баатырлык замандарында боло келген. Мисалы, Манастын өзү жана анын кырк чоросу, Курманбек баатыр болушкан. 2006-жылдын жай айларында Магзуинин (Зиябидин Максым) “Фархана хандарынын тарыхы” деген 1842-1875-жылдардагы кандуу окуяларга арналып жазылган китебинде далай кыргыз баатырларына мүнөздөмө берилген. Ошолордун арасында “адам шери” баатыр болушу толук ыктымал. Санжырачы Элебай Турганбаев “Болот бийдин баяны” деген көп тарыхый булактарга, элдик санжыраларга таянып жазылган мазмундуу китебинде да кыргыз элинин XVII-XVIII кылымдардагы кыргыз согуштардагы далай кыргыз баатырларга мүнөздөмө берген. Ошолордун арасынан автор баатыр Эсенкулду - “адамдын шери” деп ачык сүрөттөйт.

Ушундай “адамдын шери” баатырларынын катарына көп санжыраларда жана академик Я.Р. Винниновдун изилдөөлөрүндө Бостери атанын чоң атасы Жалдуу Кабаны жана анын тукуму болгон Түнкатардын небереси Садыр баатырды кошуп жүрүшөт! Кыргыздарда негизинен “баатыр” – деп адамдын кара күчүн гана айтпастан, анын “арстандын жүрөгүндөй”, “бүркүттүн көзүндөй” баатырлык жүрүм-турумун, “октон-чоктон коркпостон, алды-арты, аздыр-көптүр карабастан, жоо миң киши болсо да, тоодон кулаган таштай чимирилип” качырган, согуштун иштерине кошуп, сүйлөгөн сөздөрүнө, баскан-турганы төп келишкенде гана аны “адам шери” деген баатырлыгына моюн сунушкан. Адатта, мындай баатырлар негизинен өз уруусу үчүн эле эмес, жалпы кыргыздардын же бир чөлкөмдө кошуна жашашкан бир канча уруулардын намысы үчүн күрөшкөндөр.

Кыргыздын салтында **экинчи баатыр** – “кара көк баатыр” же “көк жал баатыр”. Жоодо жаралуу болуп калса да, колу сынса мойнуна тагып асып коюп, буту сынса канжыгасына байлап коюп урушка кирген. Жарага өтө чыдамдуу болуп көтөргөн, башынан аккан кан көзүнө көрсөтпөй каптаса шыпырып коюп согуша берген. Суусап кетсе атынын терин жалап жүргөн. Анткени, “Баатырдын баш ийгени - өлгөнү”, “Баатыр өлсө да куралын таштабайт”, “Баатыр жараксыз болбойт” – дейт элдик накыл-лакаптар. Ушундай макал-лакаптар менен “кара көк” же “көк жал” баатырларды ар бир үй-бүлө, уруу жана жалпы кыргыз эли тарбиялап, алпестеп өстүргөн. Ошентип, кыргыздын узун жоокерлик жашоосунда “Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт” эмеспи!

Кыргыз баатырларынын **үчүнчү** түрү – “шекер баатыр”. Урматтуу окуучум “шекер”

деген түшүнүк сөздүктөрдө, К. Карасаевдин китептеринде жок экен. “Илек” деген түшүнүк эски, жүз-миң дегенди түшүндүрөт. “Жетимиш илек кол келсе, жеке кирип кол салган, Арстан Манас Чубагы” деген ыр сабы “Манас” эпосунда бар же кыргыз ооз эки жомокторунда “жетимиш илек жоо келсе, жоо аралап кол салган” – деген түшүнүк бар. “Шекер” арап-иран сөзү, айлакер, амалдуу, эптүү дегенди түшүндүрөт. Демек, “шекер баатыр” – жоонун ыгына жараша урушуп, ыгы келген жерде жалгандан качымыш болуп, жоонун аты талып, өздөрү чарчагансып, бириндеп калган чакта кайта качырып сайып алат. Жоонун аз-көбүн билмекке качырткы салат. Жоо качырып, чарчатар жагын көздөйт. Эгер жоодон чындап качып калса, аты чабал жолдошторун алдына, тандамал жигиттерин артына коюп, анын соңунан өзү түшүп, жоону жолдошторуна аралатпастан улам-улам тосуп, согушуп, илгери жибербейт. Толуу бийик бек жер болсо, айттуу, жөөлүү болуп (ит урушун салып) согушат. Эгерде жолдошунун аты жүрбөй калган болсо, жоодон ат түшүрүп, аны миңгизип ала жөнөйт. “Качсам да ар бир ат олжом бар, куусам да ар бир ат олжом бар” – деген кыргыз элинин макалы бар. Мындай баатырлардын жолдошторуна чоң пайдасы болгондуктан, согушка мындай баатырларга карамалап, аскер көп пааналайт. Макталуу “душмандан качпаган”, “жол баштаган”, “жоодо таанылган”, “жоодо макталган” – мына ушул “илекор баатыр”.

Баатырлардын **төртүнчү** түрү – “жеке баатыр”. Жанына жолдош албастан, алыс-жакынга жеке өзү жүрүп, жылкы алат, жоосун жоолойт, туткун түшүрөт.

Баатырлардын **бешинчи** түрү – “ээрчиме баатыр”. өзүнөн башка жолдоштору баатыр жана теңтуш болсо, алар менен бирге жүрүп, өзү жоодон коркуп, качайын десе да жолдошторунан уялып, качпастан уялып жүрүп, ошого дагдыланып, үйрөнүп, кийин баатырлыкка чыгат.

Баатырлардын **алтынчы** түрү – “опсуз баатыр”. “Мен деле элдей эмесминби, тигилерден кантип кем болоюн” деп артынан баатырларды туурап, жоону качырымыш болуп жүрүп, туткунга түшөт же жарадар болот. Албетте, “баатыр жараксыз болбос”. Ошол эле учурда “айласыз баатыр чочкого чабат” деген сөз ушундан калган болсо керек.

Демек, ар бир айылдын, уруунун, элдин, жалпы кыргыздын коргогон, бүтүндүгүн сактаган баатырлары болгон. Баатырлуу эл эч качан жоодон “тумчуккан” эмес. Жоокер кыргыз элинин сансыз жомоктору, макал-лакаптары калыптанып, улам кийинки муундардарды тарбиялоодо, акылмандуулуктун, жаратманчылыктын айныгыс булагы болгон эмеспи! Мен да окуучулардын көңүлүн төмөнкү макал-лакаптарга бурмакчымын. Кыргыз элинин эң бай, ар түрдүү оозеки рухий байлыгында баатырдын туулушу, калыптанышы, тарбияланышы,

баатырчылык жүрүм-туруму жөнүндө 100 ашык макал-лакаптар бар экен. Мен алардын кээ бирлерин келтирейин. “Алтын жерден, баатыр элден”, “Ата баласы болбосоң, болбо, эл баласы бол”, “Атанын уулу болуш урмат, элдин уулу болуш – кымбат”, “Ат сыноосу бир болот, эр сыноосу миң болот”, “Баатыр болсоң шер бол, коркок болсоң жер бол”, “Баатырдык билекте эмес, жүрөктө”, “Баатыр жоодо мактанат, коркок үйдө мактанат”, “Баатыр туулса эл ырысы, жамгыр жааса жер ырысы”, “Баатыр кол баштайт, чечен сөз баштайт”, “Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт”, “Баатыр чөлдө өлбөйт, балык көлдө өлбөйт”, “Баатырдын баш ийгени – өлгөнү”, “Баатырдын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт”, “Баатырдын көркү – эрдикте”, “Боло турган азамат, болоттон кылыч байланат”, “Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт”, “Жалындуу эрдин белгиси, жалтанбай тосот жоо бетин”, “Жаны барда, жалынган жаман эрдин белгиси”, “Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт”, “Жоо келгенде баатыр бол”, “Кайраттуу жүрөк таш жарат”, “Элден безген эр эмес, жоодон качкан шер эмес”, “Эрдик кылсаң сүрө кыл”, “Эр жигит эл четинде жоо бетинде”, “Эр өлүмгө күлүмсүрөп барат” жана башка дагы ушу сыяктуулар.

Бул жана башка макал-лакаптар тил-ойду туюнтуу менен бирге келген жоокердин, баатырдын эс-акылынын калыптанышында, өсүп жетилишинде, укум-тукумга (билимде, тажрыйбада, мамиледе, баамда ж.б. сактоо менен) өткөрүүгө негиз курал иретинде баа жеткис рухий кенч болуп кылымдан-кылымга өтүп келүүдө.

Албетте, тубаса баатыр жаралбайт. Баатырды согуш жаратат. Кыргыз эли урууларга бөлүнүп жашаганы менен чет элдик душмандан коркунучу болгон шарттарда дайыма биримдикте болушкан. Ал эми ал коркунуч жоголгон учурларда, уруулар өз ара согушуп келгенин карт тарых жакшы билет эмеспи. Ошого жараша ар бир уруунун жана жалпы элдин баатырлары болушу толук ыктымал. Согушчан калк болгондуктан, кыргыз эли эр жүрөктүүлүктү, баатырдуулукту эң жогору баалашкан, баатырларын алпештеп өстүрүп, аны менен сыймыктанып, туу катары тутушкан. Алардын өрнөгүндө өсүп келе жаткан жаш муундарын калыптандырышкан. Көчмөн кыргыздардын алтынга сатылбай, байлыкка манчыркабай, сулуулукка алданбай, ар-намысын барынан жогору койгондугу ушул күндө да цивилизацияланган элдерди таң калтырууда.

Элибиз көп кылымдардан кийин өз алдынча, көз карандысыз, азаттыкта, демократиялашкан, социалдашкан мамлекеттүүлүккө ээ болуу жолуна түштү.

Чынында, бул өтө жооптуу жана татаал. Ар бир атуул кулчулук, маңкурттук, кош көңүлдүк психологиядан арылып, намыстанып, кайраттанып, адамдык сапатты көкөлөтүп Кыргыз мамлекетинин нагыз гүлдөшү үчүн күрөшүүгө

шарт түзүлүүдө. Мында өткөн доорлордогу баатырлардын, эрлердин жаркын элестери бизге жардамдашат. Тилекке каршы, көп баатырларыбыз жөнүндө билбейбиз, алар жөнүндө билген аксакалдарыбыз абдан аз калды. Мисалы, кыргыз жерин калмактардан XVIII кылымдын ортосунда бошоткондо Бостери баатыр чечүүчү маани ойногон, жалпы кыргыздардын башын кошуп, Тогуз-Тородон чыгып, Жалал-Абад өрөөнүн калмактардан бошотуп, кыргыз урууларын (багыш, мундуз, саяк жана башка) өрөөн-өрөөн кылып жайгаштырып, анан көл айланасындагы калмактар менен согушта да өзгөчө баатырлыкты көргөзүп, 1750-жылдын аягында көл бошонот да, элдин макулдугу менен Түштүккө кайра кетпей ушул жерде жайланышып калат. Андан бери 250-270 жыл чамасында өттү. Жазылып калбагандан кийин көп нерселер унутулду. Үркүн Отурукташтыруу, колхоздоштуруу, Сталиндик репрессиялар жана экинчи дүйнөлүк согуш улуттун эң мыктыларын жок кылып келген. Жан багуунун парзы күчтүү болуп, руханий байлыктын алып жүрүүчүлөрүнө көңүл бурулбай, алардын билгендери өздөрү менен кошо көргө кеткен. Кечээ эле жакында (1950-60-жылдарда) Бостери-деги кызыл таңдай жомокчу Шаакенин, адамда жок санжырачы Ысмайылдын, ашынган жамакчы

Төлөбайдын жана башкалардын билгендерин эч ким жазып калбай, азыр толук унуткарылып баратат.

Мындай кайгылуу жан кейиткен мисалдарды ар бир айылдан кезиктүүрүгө болот. Элдин руханий байлыгы, баатырлар жөнүндөгү, маалыматтар такыр жок болуп кете электе шашылыш чараларды көрсөк. Эл оозунда бирин-экин жүргөн баатырлар (жалгыз гана ал эмес) жөнүндөгү аңгемелерди, жомокторду, фантазияларды чогултуп, айылдарда баатырлардын тарыхын изилдөөнү уюштурууну күчөтсөк.

Кыргыз элинин башка элдерге эч окшобогон өзгөчөлүгү – анын уруулук түзүлүшү. Бул жүздөгөн жылдарда калыптанган жана аны зордук менен (80 жыл бою тебелеп-тепседик го) жок кыла албайбыз. Албетте, 80 жылдагы жалган идеологиянын таасири күчтүү. Акыл-эсти, ойлоуну кайра жаратуу эң кыйын жумуштардан. Азыркы тарыхый шартта жалпы элдин биримдигин чыңдап, атуулдарга адамкерчилик улуу сапаттардын калыптанышына өбөлгө түзүү жана жардамдашуу керек. Астыдагы Президенттик шайлоодо-нагыз улуттук лидерди тандай алабызбы? Чын-чынына келгенде кыргыз мамлекетинин эртеңки тагдыры өнүгүү жолу жана Азиянын чок ортосундагы татыктуу орду-коюлган суроого так жана туура жоопту тарых талаптайт. Бул да тарыхтын мыйзамы!